

НАУКОВИЙ СТИЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: РЕСУРСИ ОНОВЛЕННЯ¹

У статті описано деякі психологічні механізми, які виявляються при сприйнятті наукового тексту. Враховуючи їх, автор дістає можливість підвищити дієвість і читабельність своєї праці, керувати увагою та мисленням читачів.

Ключові слова: науковий стиль, автор, читач, увага, цікавість, ідентифікація, співдумання, антиципація.

Будь-який мовний стиль, як і мова загалом, не стоїть на місці, а перебуває в постійному розвитку. Однак цей розвиток не завжди буває поступальним, прогресивним, не завжди він триває «по висхідній». В історії того чи того періоду поступу й розквіту часом змінюються періодами застою, занепаду, кризи й навіть регресу. Пов'язано це насамперед із позамовними чинниками. З недавніх прикладів: надмірна бюрократизація та суворе регламентування суспільного життя в Україні часів комуністичного тоталітаризму зумовили той сумнозвісний факт, що стиль ЗМІ занедужав на ідеологічну заштампованість і «новомову», а офіційно-ділова мова подекуди переродилася в «канцелярит», який загрозливо перекинувся на розмовну й наукову мови.

«Канцелярит» у науковій мові (або науковий жаргон) уже ставав предметом окремої розвідки². Виявилось, що деякі специфічні властивості наукового стилю (загалом корисні й потрібні) в науковому жаргоні постають у гіпертрофованому вигляді. Не всі автори відчують розумну межу й доводять — мимоволі чи зумисне — ці специфічні властивості до крайнощів, до абсурду. Звідси постають такі «симптоми», як надмір непотрібних термінів, невинуватих заміна питомих слів запозиченнями, надуживання задовгими реченнями, багатослів'я, надмірні номінативність і формалізованість, штучна, химерна ускладненість. А оскільки цими вадами рясніє чимало сучасних текстів, то цілком очевидно, що відхилення від літературних норм стали не випадковими, а доволі регулярними. Це не властивість якогось одного автора чи кількох авторів, а системне явище, яке набуває масштабів епідемії.

Звідси напрашується висновок, що є серйозні підстави говорити про кризу чи принаймні про передкризовий стан сучасного наукового стилю. «Наукові тексти останніх 25–30 років, — пише Н. Зелінська, — засвідчують, по-перше, загальний низький рівень мовної культури наукових публікацій; по-друге, парази-

---

¹ Стаття відображає результати досліджень за темою «Науковий стиль української мови: теоретичні та практичні аспекти», яка фінансувалася згідно з постановою президії НАН України № 371 від 14 червня 2005 р. «Про відкриття додаткових відомчих тем для молодих учених НАН України».

² Селігей П. О. Науковий жаргон: основні ознаки та причини появи. — К., 2003. — 56 с.

туючий на цьому тлі так званий вербально-термінологічний снобізм — свідоме, навмисне ускладнювання стилю мови науки, за яким відчувається бажання зробити її недоступною для непосвячених, через що ускладнюються очевидні і прості речі»³. На користь цієї думки свідчать і численні відгуки читачів наукової і особливо навчальної літератури. Їх суть зводиться до того, що цій літературі бракує ясності, приступності, читабельності, що вона просто не розрахована на сприйняття.

Якщо науковому стилю і справді загрожує криза, то професійний обов'язок мовознавців — спробувати їй запобігти. Власне, тут можна було б відбутися простою відмовкою: авторам слід ретельніше дотримуватися традиційних мовних канонів (ясності, точності, логічності, стислості, чіткості композиції тощо) і криза зникне само собою. Така позиція буде, певна річ, слушною, але нам вона — як на нинішні часи — видається застарілою і недостатньою. Адже й так усі дотеперішні дослідження й посібники зі стилістики закликали додержуватися цих вимог, а якість наукових текстів, проте, дедалі гіршає. Отже, вихід не лише в тому, аби пильнувати згадані канони, а й у тому, що *науковий стиль сам по собі вимагає певного оновлення, реформування*. У цій ділянці, на нашу думку, вже давно визріла ситуація, коли, за влучним висловом Л. Булаховського, задубілу кору літературної мови проривають води глибоких і бурхливих мовних революцій. У зв'язку з цим Н. Зелінська, наприклад, пропонує відродити традицію наукового текстотворення, яка постала під пером українських учених другої половини XIX — початку XX ст. і яка культивувала яскраву мовну індивідуальність дослідника, високі естетичні властивості тексту⁴. Цей корисний досвід, безперечно, може дати дуже багато для вдосконалення сучасної наукової мови. Але цей шлях не єдиний. Намітити деякі інші напрями, якими могло б піти таке вдосконалення, і є метою нашої розвідки.

Замислимося: яку мету ставить учений, публікуючи свою працю? Очевидно, повідомити колегам нову інформацію, нове знання — результати власних досліджень. При цьому він не має соромитися повернути до своїх ідей і знахідок увагу якомога більшої кількості колег. Його розвідка не повинна лишатися «річчю в собі», а має дійти до найширшого кола фахівців. А розголос у науковому світі не в останню чергу залежить від того, наскільки майстерно написано текст. У будь-якій галузі знайдуться праці, які, будучи сповнені свіжих, оригінальних і цінних ідей, істотно не вплинули на її дальший розвиток, бо були написані незграбно. З історії науки відомі випадки, коли навіть епохальні відкриття лишалися без уваги тільки через те, що були викладені важким, малоприслупним стилем.

Через це *кожен автор прямо зацікавлений у дієвості свого твору, а вона своєю чергою залежить від того, чи вдасться йому ефективно вплинути на читача*. Власне, найголовнішою метою будь-якої комунікації і є вплив на адресата. Можливо, у науковій комунікації цей вплив відчувається не так виразно, як, скажімо, у публіцистиці чи в художній літературі, але те що він є, сумнівів не викликає. Пишучи текст, учений, по суті, «копіює» власні думки і перекладає їх зі своєї голови в голову читачів. Ось чому читач наукового твору, отримуючи нові знання, одночасно зазнає інтелектуального впливу.

Подібно до того, як головною метою публіциста є формування громадської думки в бажаному напрямку, мета науковця — зробити з читачів своїх однодумців, прихильників. Йому важливо не просто повідомити про свою розвідку, а й переконати інших у тому, що її тема — актуальна, метод — слушний, результати —

³ Зелінська Н. В. Який він, науковий стиль? // Культура слова. — 1990. — Вип. 38. — С. 13.

⁴ Зелінська Н. В. Поетика приголошеного слова: Українська наукова література XIX — початку XX ст. — Л., 2003. — 352 с.

вірогідні, висновки — обґрунтовані, подальша праця — перспективна, так щоб читач урешті й сам розділив думки й позицію автора, жваво перейнявся цією проблематикою, покликався на цю публікацію в майбутньому.

Отже, *адресат наукової літератури постає об'єктом обробки в потрібному авторові напрямку*. Тут доречно навести метафору видатного російського кінорежисера С. Ейзенштейна: мистецький твір він порівнював із трактором, який «переорює психіку глядача»⁵. Ведучи нас від сторінки до сторінки, автор, «розпушує» нашу психіку й закидає туди зерна потрібних йому ідей. При цьому ми навіть не підозрюємо, якого «насильства» зазнаємо. Оскільки читання — справа добровільна, то об'єкт обробки ніякого насильства не відчуває, а якщо текст цікавий, то радше почувається в «солодкому полоні». В. Розанов так висловився про враження, яке залишають «Мертві душі»: «Сторінки як сторінки. Тільки слівця розставлені особливо. Як їх розставлено — таємницю знав самий лише Гоголь. “Слівця” в нього теж були якісь безсмертні духи, якимсь умів він кожне слівце своє потрібне сказати, свою потрібну справу зробити. І щойно залізе воно під череп читача — жодними сталевими щипцями цього слівця звідти не витягнеш»⁶.

Тому про комунікацію точніше казати, що це не насильство, а саме вплив. І він буде тим дієвіший, чим свідоміше автор його плануватиме, чим свідоміше скеровуватиме й підтримуватиме інтерес читача, примушуючи його стежити за розвитком своєї думки. Пишучи текст, учений має прагнути не тільки точно відбити структуру досліджуваного предмета чи самого дослідження (про цю властивість наукового твору вже багато писалося в мовознавчій літературі), а й намагатися враховувати чинник адресата, тобто цілеспрямовано орієнтуватися на читача.

Що означає орієнтуватися на читача? Проведімо аналогію з усним спілкуванням. Щоб діалог відбувався успішно, психологи радять спочатку з'ясувати, які мотиви рухають співрозмовником, яку свою потребу він прагне задовольнити в бесіді з нами. Для цього треба тимчасово лишити осторонь власні думки й емоції та спробувати натомість уловити хід думок співрозмовника, «вжитися» в його почування, поглянути на предмет розмови його очима.

Це саме слід робити й авторові писемного тексту, бо пишучи для людини, теж доцільно враховувати її психологічні механізми як читача. Треба ясно бачити ту істоту, на увагу якої розраховуєш. Починаючи писати, авторові корисно поглянути на своє дослідження поглядом новачка — людини, яка дізнається про цю розвідку вперше. З тих самих позицій варто ще раз оцінити вже готовий, написаний текст.

Звісно, насамперед тут слід враховувати фонові знання читача, адже нові відомості той зіставляє з власним досвідом, пропускає їх крізь систему своїх знань. Важливо чітко уявляти, на кого розраховано текст — на колег, обізнаних із цією вузькою проблематикою, на фахівців із певної галузі цієї науки, на всіх фахівців цієї науки, на фахівців з інших наук цього ж циклу (гуманітарного, природничого, технічного), на вчених узагалі, на ненауковців, на людей, далеких від науки. Кожна із цих читацьких груп має свій обсяг знань, і врахування його дає змогу не переповідати те, що їй уже відомо, але й не нехтувати тим, чого вона може не знати.

Автор твору турбується не лише про те, щоб точно висловити свою думку, а й уявляє, якою буде думка читача, *намагається передбачити його реакцію на текст, і прагне наскільки можливо запрограмувати цей процес*. На думку Л. Славгородської, читацьке сприйняття наукового твору варто враховувати в

⁵ *Эйзенштейн С. М.* Психологические вопросы искусства.— М., 2002.— С. 19.

⁶ *Розанов В. В.* Среди художников.— СПб., 1914.— С. 281.

його словесній тканині⁷. Невміння автора поставити себе на місце читача, уявити його фонові знання — одна з найпоширеніших причин появи недоброякісних текстів. Такий автор, по суті, пише не для інших, а для себе. І дуже скидається на самозакоханого тетерука на токуванні, який тішиться власними руладами. Таким «співачкам» не слід забувати, що наука — не ярмарок марнославства, а царина інтелектуального виробництва, від працівників якого чекають нових фактів, нових знань і нових ідей.

Ведучи своє дослідження, дошукуючись причин і наслідків, розбудовуючи теорію, учений зовсім не зобов'язаний думати про те, як сприйматимуть його розвідку інші. Але коли він перетворюється на автора, такий розрахунок мусить стати неодмінним, адже відтепер найважливішою людиною для нього стає читач. Коли автор свідомо намагається зменшити відстань між собою та адресатом, допомагає тому подолати інтелектуальні бар'єри, між ними створюється невимушена обстановка довіри. А вона дуже важлива для того, щоб адресата було легше переконати.

Отже, якщо науковий жаргон «замкнений» перед читачем, то досконалий науковий текст мусить бути «відкритим», має бути прямо на нього орієнтованим. Для цього авторові, серед іншого, не варто забувати про психічні процеси, які сприяють читанню, роблять його дієвішим, дають змогу «затягти» читача в наукове дослідження. Ці процеси можна свідомо використовувати, якщо знати, в чому саме вони полягають і як активізують читацьку діяльність.

Основою успішного виконання будь-якої дії є *увага*. Традиційно її вивчають у психології, але оскільки адекватно сприймати мовлення без уваги неможливо, то вона може цілком вважатися повноправним предметом досліджень і в мовознавстві, зокрема в лінгвістичній прагматиці. Саме завдяки увазі психічне відображення стає чітким і ясним, а потрібні уявлення й думки утримуються в полі свідомості доти, доки не буде досягнуто мети. Увага значно поживляє сприйняття, підвищує інтелектуальну активність, міцніше закарбовує в пам'яті отримані відомості. Якщо увага пильна, читач відволікається від усього стороннього й зосереджується на тексті, якщо слабка — відволікається від тексту й починає думати про щось інше. Тим-то, щоб комунікація відбувалася успішно, треба не тільки передавати інформацію, а й боротися за увагу її одержувача.

Досвідчені автори не просто пишуть зв'язний і змістовний твір, а пишуть так, щоб надійно заволодіти увагою й не відпускати її аж до останнього рядка. Це стосується також і наукового тексту. Головна його мета — інтелектуально втягнути нас у проблематику, про яку там ідеться. Завдання автора — грамотно, вміло скористатися кредитом уваги читача, не зменшити, а збільшити його. Якщо увага дедалі слабшає, ми навряд чи дійдемо до кінця, а прочитане найімовірніше залишить не надто схвальне враження. Якщо ж навпаки, при читанні увага міцніє — ми не тільки дійдемо до кінця, а й охоче ознайомимося з іншими працями цього автора.

Щоб використовувати читацьку увагу свідомо, слід урахувати її елементарні фізіологічні основи. «Запускає» увагу такий потужний механізм, як *орієнтувально-дослідницький рефлекс* — вроджена реакція організму на будь-які значущі зовнішні зміни. Зазвичай людина відчуває його як прагнення (часто неусвідомлене) розібратися в тій чи іншій ситуації, явищі, події. Коли поряд із людиною щось трапляється, цей рефлекс автоматично гальмує всі інші подразники й зосереджує увагу на новій події — щоб з'ясувати її значення для життєдіяльності. Орієнтувально-дослідницький рефлекс активізує увагу щоразу,

⁷ Славгородская Л. В. О функции адресата в научной прозе // Лингвостилистические особенности научного текста. — М., 1981. — С. 103.

коли відбувається щось дивовижне, коли змінюються звичні умови, коли пред'явлений стимул складний або двозначний. Він налаштовує людину на краще сприйняття цих подразників. У результаті підвищується збуджуваність нервових клітин, які реагують на ці подразники, а вплив останніх на нервову систему стає сильнішим і розмаїтішим. Цей фундаментальний механізм уперше виділив відомий російський фізіолог І. Павлов, давши йому влучну назву «рефлекс “що таке?”».

Особливо яскраво орієнтувально-дослідницький рефлекс дається взнаки тоді, коли людина сприймає несподівану для себе інформацію, читає про якусь сенсаційну подію, дивиться детективний чи пригодницький фільм. Вона повністю зосереджується на цих збудниках, і, здається, ніщо не може відвернути її увагу. Саме тому цей рефлекс свідомо використовують драматурги, про що писав, зокрема, відомий український сценарист і теоретик науково-популярного кіно Є. Загданський⁸. Вважається, що фільм не виконає своєї функції, якщо його початок (зав'язка сюжету) не збудить у глядачів орієнтувально-дослідницького рефлексу. Автор наукового твору теж може поставити собі на службу психологічну потребу людини в пошуковій активності.

Іншою фізіологічною основою уваги є *домінанта* — сильне джерело збудження, що виникає в корі головного мозку. Акад. О. Ухтомський (автор учення про домінанту) виділив дві її важливі властивості: 1) завдяки високій збудженості нервових клітин вона скупчує різні зовнішні подразники, що забезпечує концентрацію уваги; 2) збудження затримується тривалий час навіть після того, як подразники зникають, що забезпечує стійкість уваги. Водночас домінанта пригальмовує діяльність інших, незбуджених зон головного мозку й відключає увагу від решти подразників. Між іншим, розвинуту концентрацію та стійкість уваги, тобто здатність мозку формувати й довго утримувати збудженою нейронну модель мети, яка скеровує рух думки, небезпідставно вважають одним зі складників таланту⁹. Текст, зокрема й науковий, можна вважати одним із засобів передавати домінанту — від автора, у якого вона виникла, до читача, який нею «заражається».

Увага не є цілком залежною від волі людини, але загалом піддається керуванню. Незалежно від волі вона виникає під дією сильного, несподіваного чи нового подразника або ж під дією базових потреб людини. Така увага є мимовільною. Її «зачіпає» усе, що випадає з рутинного плину подій і звичного оточення. На психічному рівні до подій і станів змушеної уваги відносять здогад, раптову появу думки, нав'язливі ідеї, переживання горя й інших сильних емоцій. Особливу увагу привертають стабільні інтереси (хобі), а також війни, політичні інтриги, ігри, полювання, мода, алкогольні напої та кулінарія¹⁰.

Науковий твір може бути подразником, що викликає мимовільну увагу, лише для тих, у кого наука незмінно викликає цікавість, захват, пристрасть (таких зазвичай називають її «фанатами»). Більшість читачів наукової продукції до таких, очевидно, не належать. Увагу на зміст наукового тексту вони скеровують свідомо, докладаючи великих чи малих вольових зусиль. Це увага — довільна. Вона виникає завжди, коли людина змушує себе займатися тим, що їй не надто цікаво, але необхідно.

Отже, залежно від особистості читача та сили її інтересів, читання ґрунтується або на мимовільній, або — набагато частіше — на довільній увазі. І якщо

⁸ Загданский Е. П. От мысли к образу.— 2-е изд.— К., 1990.— С. 57, 122.

⁹ Лук А. Н. Психология творчества.— М., 1978.— С. 14.

¹⁰ Дормашев Ю. Б., Романов В. Я. Психология внимания.— 3-е изд., испр.— М., 2002.— С. 249–251.

автор зацікавлений, щоб його твір прочитало якомога більше людей, він не повинен покладатися лише на їхнє бажання чи вольові зусилля. Треба допомогти їм зосередити й утримати увагу на текстові. По суті, *авторові доводиться організовувати читацьку увагу, керувати нею*. І це не просто якась додаткова його функція — тут закорінена сама природа мови, адже кожне написане слово чи речення спрямовує увагу читача в певному напрямку. У цьому сенсі текст можна порівняти з екскурсією, де автор — екскурсовод, а читачі — екскурсанти. Досконалий текст нагадує цікаву, продуману мандрівку, під час якої екскурсовод веде екскурсантів, показуючи й повідомляючи їм багато нового та цікавого. Недосконалий текст скидається на безцільне й безглузде блукання тими самими місцями: гід не знає до ладу маршруту, а публіка не може для себе винести геть нічого корисного.

Загалом способи утримання уваги полягають у тому, щоб спочатку привернути її до твору взагалі (за допомогою назви, анотації, вступу, передмови чи перших абзаців), потім закріпити розвитком теми й не відпускати протягом усього подальшого викладу. Останнє зробити найважче, бо це вимагає будувати текст так, щоб увага не розпилялася, а постійно зростала. На початку варто серйозно зацікавити читача досліджуваною проблемою, а її розв'язання приборегти на кінець, ближче до висновків, довівши виклад до найвищої точки інтелектуальної напруги. Важливо також уміти не розпоршувати читацьку увагу на дрібницях, а зосереджувати її на ключовій ідеї, центральній тезі. За допомогою мовних засобів (лексичних, синтаксичних, композиційних) слід подбати, щоб другорядне не сприймалося за головне, а головне за другорядне.

Таким чином, якщо автор свідомо дбає про увагу читача, то і його твір найімовірніше не залишиться без уваги.

Чи можливо, однак, створити науковий текст, щоб він не просто привертав увагу, а й читався «на одному подихові»? Щоб дочитуючи до кінця чергову сторінку, ми покvapно перегортали її, аби швидше дізнатися, що ж там буде далі? Чи можливо написати справді науковий текст так, щоб він сприймався з тим же сильним захватом, який непокоїть, скажімо, уболівальників, коли вони дивляться футбольний матч? Для цього, крім свідомої організації уваги читача, важливо спробувати збудити в нього *інтерес* до теми статті. Ця емоційна реакція чи не найсильніше привертає увагу до того, що може її задовольнити.

Звичайно вважають, що цікавість виникає при сприйнятті творів художньої літератури, різних видів і жанрів мистецтва, повідомлень ЗМІ, при спостереженні за спортивними змаганнями, а науковій діяльності цікавість не властива. Але це помилка. Слід відмовитися від хибної думки, що науковий пошук є суто раціональним і не має нічого спільного з емоційною сферою. «Творча діяльність, як і будь-яка інша, має чуттєву мотивацію: без почуттів неможливий пошук істини. Кожен з етапів творчості пов'язаний — прямо чи опосередковано — з потягами, потребами та почуттями людини»¹¹. Мотивів займатися наукою чимало: тут і рефлекс самовираження й наслідування, і потреба у високій самооцінці та визнанні з боку інших, і, звичайно ж, честолюбство, і навіть користолубство та заздрощі. Але найголовніший і найшляхетніший стимул творчості — інтерес, цікавість, допитливість, які виражають нашу потребу в пізнанні. Думку про те, що головним мотивом пізнання є інтерес, висловлював ще Арістотель, а Рене Декарт першою людською емоцією називав подив¹² — тобто емоцію, яка є прямою реакцією на проблемну ситуацію, спонукує людину внести ясність у незрозуміле, дає поштовх до наукових пошуків. У прагненні до пізнання правил і

¹¹ Лук А. Н. Мышление и творчество.— М., 1976.— С. 78.

¹² Декарт Р. Страсти души // Психология мотивации и эмоций.— М., 2002.— С. 44.

законів, які керують світом, небезпідставно вбачають довершену форму цікавості¹³. Ось чому нині вважається вже доведеним, що наукова діяльність, як і навчання — тобто перехід від незнання до знання — є процесом глибоко емоційним і що без інтересу людський розум узагалі не здатний до розвитку.

Як і увага, інтерес може бути короткочасним, випадковим, а може бути стійким, довготривалим, постійним. Перший різновид залежить від наявності стимулу: є стимул — є інтерес, зникає стимул — зникає й інтерес. Другий зберігається незалежно від стимулу і є найвищим ступенем інтересу¹⁴. Тоді він виступає могутнім мотиватором поведінки. Намагаючись задовольнити його, людина зосереджує думки навколо предмета цікавості, прагне дізнатися про нього більше, в усіх деталях та подробицях, знайдені ж відповіді не пригашують, а навпаки, розпалюють дальший інтерес.

Автор наукового твору може збудити інтерес своїх читачів не прямо, а опосередковано. Таким «посередником» і виступає науковий твір. Якщо в текст свідомо «закласти цікавість», у читача, цілком певно, зародиться стійкий інтерес до викладеної там проблематики. Відомий математик Б. Паскаль із цього приводу висловився так: «Предмет математики настільки серйозний, що не варто нехтувати можливістю зробити його трохи цікавим». Важливо, однак, усвідомити: цікавий текст і розважальний текст — не те саме. Цікавість має впливати не зі штучної розважальності чи зовнішньої «яскравої упаковки», а з пізнання самої сутності предмета, з логіки науки, з її ідейного багатства. «...Домішка розважальності тільки псує справжню цікавість, як косметичні хитрощі молоді дівчини приховують її природну красу»¹⁵. Цікаво написаний науковий текст може збудити інтерес навіть до тієї галузі, яка раніше читача не надто й цікавила. Отже, інтелектуальне задоволення може породжувати не лише самий матеріал, а й форма його подачі — ясна, раціональна, логічно послідовна, яка наче «гіпнотизує» читача, наштотуючи на переконливі висновки. Особливо якщо зважити, що досконалий науковий виклад, на жаль, став нині доволі рідкісним.

Як автору виявити цікаві моменти у своїй розвідці? Слід запитати себе: що мене найбільше вразило, що найбільше сподобалося, що було найбільш несподіваним? Корисно розповісти колегам чи учасникам конференції про перебіг свого дослідження й простежити, на що ті зреагували найжвавіше, що викликало запитання, про що попросили розповісти докладніше. Усі виявлені цікаві моменти потім варто відзначити в публікації.

Звісно, щоб пробудити в читача інтерес, автор сам має щиро цікавитися своєю працею, бо не можна передати іншим те, чого сам не маєш, не можна здивувати іншого, якщо сам лишаєшся байдужим. Справжній учений, як і будь-яка особистість, завжди робить свою справу з якоюсь сильною внутрішньою пристрастю. І ця пристрасть не може не відбиватися в тексті. Тож якщо науковий текст має відображувати структуру досліджуваного предмета, перебіг дослідження, наукову об'єктивність і неупередженість, то чому він не може відбивати зацікавленість самого дослідника — почуття, з якого починається розвідка і яке супроводжує весь її перебіг?

Сказане стає ще більш переконливим, якщо згадати наскільки неприродним для науки є вчений, якого нітрохи не зворушує, не хвилює або, як казав І. Франко, не гріє і не морозить його ремесло. Пишучи текст, такий «фахівець» понуро й мляво переказує чужі думки, сам спить і наганяє сон на інших. Відомо ж бо: що нецікаво писати, нецікаво й читати. Марно сподіватися, що авторську зацікавленість

¹³ *Beweridge W. I. B. Sztuka badań naukowych.*— Warszawa, 1960.— S. 89.

¹⁴ *Дусаєвицький А. К.* Загадка пугицы Феникс.— М., 1978.— С. 43–44.

¹⁵ *Регіпер Е. И.* Развитие способностей исследователя.— М., 1969.— С. 159.

ність можна вдати чи підробити. Глибокі знання з'являються лише тоді, коли вони не завчені, а пережиті, коли стали переконанням і кров'ю вченого.

Таким чином, якщо дослідник насправді пристрасно зацікавлений своїм дослідженням і не вважає за потрібне це приховувати, то така зацікавленість найімовірніше передається й читачеві.

Аби пізнавальний інтерес не згасав, слід щоразу повідомляти читачеві нові факти, нові гіпотези, нові думки. Власне, будь-який текст, а науковий і поготів, створюється для повідомлення чогось нового. Цю банальність можна було б і не нагадувати, якби ми повсякчас не стикалися з «науковими» працями, які нічого нового, по суті, не містять, а тільки приховують за складним термінологічним апаратом і ускладненим синтаксисом уже відомі спостереження й абеткові істини. Бажання заховати у словесній упаковці брак новизни й оригінальності — одна з причин появи наукового жаргону.

Немає таких читачів, які б у науковій публікації прагнули знайти загальники чи утерті істини — вони шукають нову інформацію. Наявний у людини потяг до нового підводить нас до важливого висновку: *розкриваючи постійно в описуваному предметі все нові грані та зв'язки, ми тим самим забезпечуємо стійкість читачької уваги*. Предмет оповіді має розвиватися, повсякчас виявляти свій новий зміст. Зацікавленість до перебігу дослідження викликає серія дослідів, поданих у логічній послідовності.

Неодмінними рисами хорошої наукової публікації є змістовність, інформативність, фактична насиченість, коли автор у кожному наступному реченні вмщує новий факт чи нову оригінальну думку. Якщо ж у публікації переповідається те, що читачеві й так відомо, його увага розпорошується. Тоді до викладу не вдається притягти сталу, постійну увагу, а якщо і вдається, то вона виявиться нетривалою, ситуативною, епізодичною. Як відзначав англійський філософ Д. Юм, автор, роздуми якого нічим не відрізняються від того, що можна почути в будь-якій кав'ярні, не заслуговує на більшу увагу. Але науковий твір не можна будувати винятково на новому — тоді він залишиться незрозумілим. Текст стає цікавим, коли автор дотримується балансу: повідомляє нове в рамках уже відомого, спираючись на попередні фахові знання читачів. Коли, наприклад, збагачується зміст уже відомого поняття, або коли між відомими поняттями встановлюються нові зв'язки, або коли на основі відомих численних спостережень зароджується цілком нове поняття чи якась гіпотеза. Також інтерес загострюється, коли людина бачить нове в тому, що раніше вже бачила не раз, чи впізнає старе в тому, чого не бачила ніколи.

Найгостріше ми реагуємо на оригінальне й несподіване, коли порушується автоматизм сприйняття. Ми приготувалися до звичної інформації чи звичного ходу думки, повтору вже відомого, а автор у той самий момент ламає усталені стереотипи і пропонує нам зовсім інше — те, що суперечить закоріненій у нашій свідомості системі понять. Автор ніби заводить нас у глухий кут, а потім підказує, де шукати вихід. Саме в такі моменти наукові проблеми особливо вияскравлюються, наочно постають у вигляді логічної суперечності чи парадоксу.

Отже, з найголовнішого покликання науковця — побачити у звичній речі те, чого раніше ніхто не бачив і не спостерігав, — впливає і його заповідь як автора: *писати треба так, щоб обов'язково відкривати щось нове*, щоб створювати потужний потік наукових ідей, щоб написане містило заряд великої інтелектуальної сили.

Крім нового, мимовільна увага сама собою привертається до всього, що рухається. Рух у тексті — це зміна фактів і думок, зміна підтем чи мікротем. Якщо вони змінюються досить інтенсивно, то твір виявляється жвавим, динамічним, на-

пруженим. І навпаки: статичність, повтори й задовгі описи розпорошують увагу, притлумлюють інтерес. Через це зміст статті не повинен стояти на місці — він має стрімко рухатися. Тоді в нас з'являється специфічне очікування: «Що ж буде далі?», яке й спонукує дочитати твір до кінця. Авторські роздуми теж мають не «тупцювати на місці», а перебувати в розвитку, у жвавій динаміці. Коли в тексті події, думки чи елементи опису безперервно змінюються, ми, стежачи за цими змінами, постійно перебуваємо у стані інтелектуального напруження.

Завоювати увагу й викликати інтерес — важливий, але не єдиний спосіб підвищити дієвість наукового твору. Інший засіб, який прямо впливає з природи тексту як засобу комунікації, — збудити в читача думку, «спровокувати» розумову активність, *примусити його мислити разом з автором*.

Текст, як відомо, це не тільки написання — це і його сприйняття. І на відміну від, скажімо, магнітофона чи комп'ютера людина сприймає текст активно, творчо, взаємодіє з ним, прагне його зрозуміти. Наукову ідею, вперше замислену й викладену автором, удруге створює й осягає читач. Він самостійно обмірковує матеріал, подумки доповнює його власними роздумами, сам собі ставить запитання, вписує авторську ідею в контекст свого досвіду. За допомогою тексту в читача запускається орієнтувальний-дослідницький рефлекс, він «заражається» від автора домінантою на певну наукову проблему, починає мислити разом з ним і стає ніби «співавтором», «співучасником» наукового дослідження. Отже, текст — *засіб управління не лише увагою, а й мисленням читача*.

Проте не будь-який науковий твір спонукує до роздумів. Цього вдасться досягти, якщо автор свідомо, цілеспрямовано враховуватиме цю можливість у композиції, у формі подачі матеріалу.

Більшість традиційних наукових праць просто повідомляє отримані результати та їх доведення, постулює готові істини, подає ідею статично, у констатації. На нашу думку, природі наукового тексту більше властивий дослідницький підхід, відбитий у його композиції. Цей підхід передбачає розкриття наукової ідеї у процесі, показ того, як учений прийшов до результату, як його було отримано. Ми наче безпосередньо стежимо за логікою відкриття, бачимо пульсацію живої думки, стаємо свідками виникнення нової ідеї.

Відтворюючи в тексті своє мислення, показуючи інтригу наукового пошуку, повідомляючи не тільки *що* виявлено, а і *як* виявлено, автор тим самим зміцнює увагу читача, збуджує в нього пізнавальний інтерес. Тим більше, що наукова думка рідко розвивається однолінійно, «по прямій», із наперед заданим маршрутом. Учений пробує то один шлях, то другий, то третій: «Звичайно все починається з незнання, здивування, парадоксу, згодом поступово відкриваються шляхи пізнання істини, розплутуються загадкові й таємничі вузли, накопичуються вірогідні аргументи, відкидаються хибні версії. Думка рухається до пізнання. Відомі випадки, коли рух думки починається з того, що певне явище або подія здається цілком ясним і зрозумілим. Але пильне й уважне його вивчення приводить до висновку: наше перше уявлення було поверховим. Все виявляється значно складнішим і загадковішим»¹⁶. Таким є шлях пізнання в реальній практиці наукових досліджень.

Якщо відтворити ці етапи у науковому творі, то його композиція не нагадуватиме щось статичне й застигле, а, навпаки, виявиться рухливою та динамічною. У такий спосіб автор має змогу «втягнути» читача у свій творчий процес — процес становлення власної ідеї. *Завдяки динамічній природі наукового твору авторська ідея не поставатиме як готова й закінчена даність, а буде зароджуватися й розвиватися у свідомості читача прямо під час читання*. У результаті

¹⁶ Загданский Е. П. Знач. праця.— С. 57.

читач ніби сам доходить тієї думки, яку йому хоче повідомити автор, наче сам робить висновки, але в той спосіб, який пропонує автор. За таких умов читач не просто зрозуміє ідею, а наочно побачить її в дії, відчує її реальність, пересвідчиться в її істинності, осягне всю її повноту. Процес дослідження захоплюватиме його і пробуджуватиме активне творче мислення.

Не можна оминати ще одного фундаментального психологічного механізму, який виникає при сприйнятті творів. Це явище уподібнення, ототожнення або, як його частіше називають, *ідентифікації*. Сприймаючи, наприклад, твір мистецтва чи художньої літератури, ми несвідомо, автоматично ототожнюємо себе з головним героєм. Спершу переймаємося до нього ширшою симпатією й відтак починаємо стежити за його долею, вболівати й співпереживати йому, тобто симпатія переростає в емпатію. Саме завдяки ідентифікації мистецький твір справляє на публіку таке сильне емоційне враження. Зображені події вона сприймає так, наче вони сталися з нею безпосередньо.

Цікаво, що в давнину, коли культурні потреби первісної людини задовольняли всілякі святкування й обряди, всі учасники ритуалу були охоплені єдиною дією, тож потреби якось спеціально організовувати їхню увагу не виникало. Згодом, коли народилося мистецтво, публіка розділилася: одні щось показують, інші споглядають. Перші й далі безпосередньо переживали події, а другі почали переживати їх не прямо, а опосередковано. Тоді й виявилось, зазначає Е. Дубровський, що просто показувати певну дію замало. Треба драматизувати сцени, загострювати події, постійно змінювати номери — так щоб дійством перейнявся кожен глядач і став його уявним учасником¹⁷. Саме тут, очевидно, і слід шукати витоки мистецької ідентифікації.

Явище ідентифікації, безперечно, виявляється і при сприйнятті наукового твору. Тільки тут її об'єктом виступає не головний герой, а сам автор праці. Пошук у науці, як відомо, рідко коли відбувається безперешкодно, жодна розвідка не приносить успіху відразу, вченого можуть спіткати труднощі, невдачі й розчарування. «На шляху руху думки, — пише Є. Загданський, — часто-густо виникають усілякі перешкоди, перепони й тупики або ж ваблять до себе легкі второвані стежки. Нерідко рух думки ускладнюється сумнівами як самих дослідників, так і їхніх опонентів. Одні докази й переконання протиставляються іншим, одні гіпотези вступають до інтелектуального двобою з іншими»¹⁸. Це і є той благодатний матеріал, який може послужити джерелом ідентифікації читача з автором наукового твору.

Щоб завоювати увагу аудиторії, окремі перипетії та складнощі досліду небезуспішно відтворюють в усних лекціях: «...Вас напевно сприйматимуть з більшою увагою, якщо Ви не будете залишати “за кадром” труднощі, які довелося долати в ході роботи, а емоційно (але, звичайно, стисло!) розповісте про них, зробивши слухачів співучасниками тієї “драматургії”, яка присутня в кожному серйозному і напруженому дослідженні. Незворушна манера розповіді про наукові результати, коли відкриття нібито без жодних проблем, неначе манна небесна, сиплються на дослідників, не може захопити слухача»¹⁹. Читача це стосується не меншою мірою: переживаючи разом з автором невдачі й успіхи, він краще зрозуміє сутність відкриття, гідніше оцінить його значення.

Та все ж частіше науковий твір викликає не так співпереживання, як *співдумання*. Якщо автор зумів на початку «втягнути» читача в суть своєї проблеми,

¹⁷ Дубровський Э. А. Остановись, мгновение! Очерки драматургии неигрового фильма.— М., 1982.— С. 14.

¹⁸ Загданский Е. П. Знач. праця.— С. 43.

¹⁹ Наумовець А. Г. Ви віч-на-віч з аудиторією.— К., 2003.— С. 13.

той перестає бути пасивним спостерігачем. Читач уважно стежить за перебігом розвідки, перевіряє й оцінює докази, намагається впорядкувати емпіричний матеріал у певну систему. По суті, він теж робить відкриття й зазнає при цьому яскравих інтелектуальних емоцій. При цьому виникає своєрідна синхронність: учений завершує виклад своєї розвідки, а читач завершує її розумове осягнення.

Чи не найбільший вплив наукового тексту на своїх адресатів полягає в тому, аби примусити їх мислити в заданому напрямку. Це стане можливим, якщо авторів вдасться створити у своєму тексті атмосферу співтворчості, залучити читача у процес спільних роздумів, зробити його співучасником дослідження. Є тут, крім того, й етичний момент. Якщо автор «поважливо ставиться до читача: долучає до своїх міркувань, показує хід думки, обережно переконує, не тисне», то це «...не може не приваблювати читача, оскільки він відчуває, що автор його поважає»²⁰. Таким чином, механізм ідентифікації також можна віднести до важливих способів підвищити читабельність і дієвість наукового твору.

Коли читач мислить разом із автором, його думка іноді може випереджати виклад. Явище, коли в читача заздалегідь складається уявлення про дальший зміст тексту, в психології дістало назву *антиципації*²¹. Це випереджувальне відображення, прогнозування, своєрідне «передзнання». Якщо при звичайному інтересі читач просто очікує «що ж буде далі?», то при антиципації він самостійно прагне вгадати наступні події. Дуже яскраво антиципація виявляється при проникненні в невідоме, наприклад, у детективах, коли читач, аналізуючи обставини злочину, намагається висунути власну версію та з'ясувати, хто з персонажів є правопорушником.

У науковому тексті антиципація виявляється як прагнення читача передбачити, як саме автор розв'язуватиме поставлену проблему, або в намаганні відшукати рішення самостійно — ще до того, як її буде розв'язано в тексті. Читач воліє впевнитися в істинності свого здогаду і процес читання, по суті, зводиться до перевірки цього здогаду. Антиципацію можна ще визначити як «текстове мислення», адже вона цілком вбирає увагу читача, збуджує цікавість, викликає домінують, тренує кмітливість і здатність до прогнозування, напружує інтелектуальну активність. Вона — неодмінний супутник сприйняття тексту як активного процесу, і її можливості для привернення читачької уваги важко переоцінити.

Якщо автор свідомо пише так, щоб викликати антиципацію, то будь-який уривок тексту, повідомляючи щось, завжди формує очікування, налаштовує уяву й відкриває перспективу на подальший зміст, «кличе» або «тягне за руку» вперед. Автор ніби йде поряд із читачем, але трохи його випереджає, надаючи змогу вгадати подальший хід думки. Тоді читач бажає сам здогадатися, чим закінчиться експеримент, до яких висновків дійде автор, чи спростують ці висновки узвичаєні погляди. Важливе значення має тут і внутрішня динаміка тексту: якщо вона досить жвава, то викликає напружене очікування шохвилиних наслідків, якщо ж події чи хід роздумів розвиваються мляво, читач починає нудьгувати, байдужити й антиципація притлумлюється.

Щоб посилити антиципацію, автор може спеціально породити спектр очікувань, запропонувавши кілька гіпотез, із яких має підтвердитися лише одна — та, що вимагає найбільшої вдумливості, проникливості. І читач, обравши одну з них, буде схвилювано стежити, чи вона справдиться. Тим більше, що в такий спосіб він іще дістає змогу пересвідчитися, наскільки він проникливий і тямую-

²⁰ Непійвода Н. Ф. Автор наукового твору: спроба психологічного портрета // Мовознавство. — 2001. — № 3. — С. 163.

²¹ Її слід відрізняти від антиципації як синтаксичного явища.

щий. Цей метод активно застосовують педагоги, пропонуючи студентам або учням угадати результат ще до того, як ті опанують новий матеріал. Ніщо так не поживляє допитливість, як підтвердження власної здогадки²².

Подумки читач постійно прогнозує подальший виклад, будує гіпотези виходячи з власного досвіду. Якщо прогнози завжди збуваються, гіпотези постійно підтверджуються, передбачення щоразу дають позитивний результат, то текст урешті перестає викликати цікавість і увага послаблюється. Якщо ж сподівання не справджуються, прогнози виявляються помилковими, а думка автора розвивається зовсім не в тому напрямку, в якому передбачав читач, то розходження між очікуваним і реально одержаним викликає в нього сильну пізнавальну емоцію. Увага знову зосереджується, розумова робота посилюється й попередні прогнози зазнають перебудови з урахуванням нових обставин. Коли невдача у прогнозуванні повторюється, увага загострюється ще більше. Кінець-кінцем виявляється, що хоч би які передбачення будував читач щодо дальшого розгортання оповіді, він помиляється, а автор виявляється прозірливішим.

Це так звана хибна антиципація: автор спочатку свідомо скеровує увагу читача хибним шляхом, а потім підводить його до несподіваних наслідків. Цей дуже дієвий засіб активізувати увагу широко застосовується у драматургії, в детективному та пригодницькому жанрах. Важко сказати, чи зможе колись хибна антиципація узвичаїтися в академічному науковому стилі, але для науково-популярного та навчального підстилів вона видається доволі органічною.

При читанні тексту, крім антиципації, наявний і протилежний процес — реципація, тобто повернення думки до попереднього змісту, яке викликане впливом нової думки. Нова інформація доповнює попередню, конкретизує чи узагальнює її. При цьому головна ідея твору поглиблюється і збагачується, постає як нове ціле. Явище реципації не лише засвідчує змістову зв'язність тексту, а й слугує засобом для поживлення читацької уваги.

Можна вказати й суто мовні, композиційні засоби антиципації. О. Мільчин, наприклад, слушно вважає, що сформувані в читача гіпотезу про подальший зміст можуть уже назва й початок тексту. Те саме стосується й кожного абзацу (чи складного синтаксичного цілого). Якщо автор будує його індуктивно, тобто, описуючи конкретні факти, веде нас до загального висновку, антиципація набуває форми узагальнення. Якщо ж абзац побудовано дедуктивно, тобто спочатку формулюється загальне положення, тоді ми чекаємо на роз'яснення й антиципація набуває вигляду конкретизації²³. Л. Добраєв наголошує: щоб по ходу тексту виникали запитання, слід на початку абзацу розташовувати речення, які вимагають подальшого роз'яснень, доказів, конкретизації, які були б змістовно незавершеними, «обірваними». У них має проступати елемент невідомості, необхідність розширення, продовження думки²⁴. Наприклад: *Результати експерименту виявилися доволі неоднозначними; Вчення про додаткову вартість зазнало досить показової еволюції; Такі аргументи слід визнати непереколивими, і ось чому; Дослід проведено таким чином. У цих фразах читач наче мимоволі очікує й передбачає, в якому напрямку розвиватиметься подальший виклад. «Передбачувальну силу» містять у собі й окремі слова. Ми відразу розуміємо, що прислів-*

²² Поля Д. Математическое открытие.— М., 1970.— С. 293–294; Гендерштейн Л. Э. Анатомия интереса // Проблемы школьного учебника : Сб. статей.— М., 1988.— Вып. 18.— С. 105.

²³ Мильчин А. Э. Методика редактирования текста.— М., 1980.— С. 54–56.

²⁴ Добраєв Л. П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания.— М., 1982.— С. 151–152.

ник *справді* вказує, що далі йде доказ, сполучник *утім* чи вислів *з іншого боку* готують нас до протиставлення, частка *адже* — до пояснення²⁵.

Коли ми завершуємо читання наукового твору, нашу уяву може збудити ще один потужний «подразник». Це *радість пізнання* — природна і яскрава емоція, що виникає після задоволення пізнавального інтересу, при переході від незнання до знання. Справжній науковець завжди отримує задоволення від розумової роботи, від творчого, продуктивного мислення. Ще більше задоволення викликають власно відкритий закон, власно віднайдена закономірність, власно доведена гіпотеза, власно обґрунтована теорія. У свідомості людини, як відомо, запрограмоване прагнення до зменшення невизначеності (ентропії) та збільшення системності. І коли, нарешті, розв'язується складна проблема, коли відтворюється по частинах істинний стан речей і хаос перетворюється на космос — тоді вчений зазнає інтелектуального задоволення.

Радість пізнання, як і цікавість, теж передається читачеві, адже сприйняття наукового твору — це так само своєрідний процес пізнання (який, щоправда, має індивідуальний і відтворювальний характер). Дізнаючись про нові факти й узагальнення, розуміючи глибину авторської думки, наближаючись до «її величності істини», читач відчуває втіху від того, що розширюється його кругозір. Це задоволення можна порівняти з естетичною насолодою та з катарсисом, яких зазнає людина при сприйнятті мистецьких творів. Елемент естетичності є і в інтелектуальному задоволенні. Він виникає, коли нас вражає краса логічної довершеності, досконалий науковий виклад, елегантний розвиток думки, який виявляється приступним нашому розумові.

Отже, кожний автор-науковець має змогу дієвіше вплинути на читачів, якщо враховуватиме такі важливі психологічні процеси, як увага, орієнтувально-дослідницький рефлекс, домінанта, цікавість, ідентифікація, співдумання, антиципація, радість пізнання. Усі ці явища дозволяють успішно програмувати сприйняття тексту й до певної міри керувати мисленням читача. Якщо науковий жаргон притлумлює ці процеси, то досконалий науковий текст їх активізує. Останній цілком може поєднувати в собі насиченість фактами та теоретичними викладками й одночасно відбивати суперечливий, знадливи процес пошуків істини. Тоді читач не лише зрозуміє написане та дістане нові відомості, а й вдовольнить потребу пізнання, підсвідомо співпереживатиме авторові.

Згадані психологічні механізми є важливим засобом для вдосконалення сучасної наукової мови, а їх застосування — перспективним напрямом подальших стилістичних досліджень.

P. O. SELIHEY

SCIENTIFIC STYLE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE: RESOURCES OF RENOVATION

The article describes some psychological phenomena, taking place when perceiving scientific texts. Considering them, an author is able to improve effectiveness and readability of his work and to control the readers' attention and thinking.

Keywords: scientific style, attention, author, reader, interest, identification, cothinking, anticipation.

²⁵ Регіпер Е. І. Знач. праця.— С. 138.